

Risto Besarović

MARKO MARKOVIĆ O KULTURNOM ŽIVOTU U SARAJEVU IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

Proučavanje istorije Sarajeva od njegovog postanka do najnovijeg vremena dalo je našoj historiografiji nekoliko većih monografskih radova u kojima je razvitak ovog grada u ranijim periodima njegove burne istorije sagledan u cjelini ili iz posebnih aspekata. U vremenu između dva svjetska rata publikovano je nekoliko monografija koje predstavljaju prve krupnije priloge ispitivanju razvitka Sarajeva do kraja turskog upravljanja Bosnom i Hercegovinom. Nastali prvenstveno kao rezultat ličnih preokupacija dvojice istoričara, Vladislava Skarića i Hamdije Kreševljakovića, kojima je ispitivanje prošlosti Sarajeva bilo u centru istraživačke aktivnosti, ovi radovi su nosili u sebi vidljiv pečat uslova pod kojima su stvarani. Upućeni često na veoma oskudne i nedovoljno pouzdane istorijske izvore koji su, kao po nekom pravilu, nametali piscu i permanentnu potrebu za provjeravanjem podataka dobivenih iz takvih izvora, što je svakako uvećavalo i inače dovoljno velike teškoće koje su oni morali da savladaju, Skarić i Kreševljaković su svojim brojnim priložima a, naročito, monografskim radovima obavili, u stvari, posao koji se, kad je riječ o ispitivanju prošlosti Sarajeva, može bez pretjerivanja nazvati pionirskim. Bibliografije Skarićevih¹ i Kreševljakovićevih² radova ne pružaju samo podatke o obimu njihovog opusa i stepenu usmjerenosti njihovog naučno-istraživačkog rada na proučavanje istorije rodnog grada, nego takođe navode pažljivijeg čitaoca i na zaključak da u vremenu između dva rata nije bilo ni govora o nekoj izdavačkoj politici u pogledu objavljivanja radova o Sarajevu. Na taj zaključak upućuje već i sama činjenica da su neki obimniji Skarićevi i Kreševljakovićevi radovi štampani u vlastitom izdanju pisaca, što je svakako pojava kojoj ne treba poseban

¹Marko Marković: Naučni i drugi pismeni radovi Vladislava Skarića (Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija, sveska III, Sarajevo 1948, str. 261—264).

²Dr H(amdija) K(apidžić): Bibliografija istoriskih radova Hamdije Kreševljakovića (Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, godina X, Sarajevo 1959, str. 419—424).

komentar, ili su se kao izdavači pojavljivale razne institucije³, nikad dvije knjige u izdanju jednog istog izdavača.

Izmijenjeni društveno-politički uslovi rezultirali su i stvaranjem novog odnosa društvene zajednice prema proučavanju naše istorije uopšte, pa, u tim okvirima, i prema proučavanju istorije Sarajeva. Koncentrisanje izdavačke djelatnosti koja tretira prošlost glavnog grada Bosne i Hercegovine ili njegov savremeni razvitak prvenstveno u jednu ustanovu, Muzej grada Sarajeva, predstavlja, nema sumnje, snažan podstrek daljem istraživačkom radu u tom pravcu. Ova, za istraživački rad o Sarajevu, znatno povoljnija klima već je dala prve rezultate. Kruševčeva studija zauzima među njima najistaknutije mjesto.⁴

Do sada objavljenoj literaturi o Sarajevu koja, bar što se krupnijih priloga tiče, završava 1918. godinom, nedostaju monografski radovi o razvitku grada u novijim periodima njegove istorije, — od stupanja Bosne i Hercegovine u prvu državnu zajednicu jugoslovenskih naroda do najnovijih dana. Ispitivanje novije prošlosti grada zahtijevaće od istoričara koji se budu ovim bavili da na nivou savremene istorijske nauke, koristeći se arhivskom građom i drugim izvorima, prouče političke, privredne i kulturne prilike i utvrde koji su faktori uticali na stvaranje opšte fizionomije grada u pojedinim periodima njegove novije istorije. Za osvjetljavanje daljeg razvitka Sarajeva, u vremenu između dva svjetska rata i u periodu socijalističke izgradnje, nesumnjiv značaj imaju i prilozi iz pera odličnih poznavalaca pojedinih oblasti života grada. Za kulturnu istoriju Sarajeva takav značaj imaju brojni radovi Marka Markovića.

Pripovjedač, publicista, kulturni istoričar i prevodilac, Marko Marković je ostavio iza sebe znatan literarni opus. Pored ostvarenja u pripovjedačkoj prozi, u kojoj se i on uspješno ogledao kao i većina istaknutih autora koje je Bosna dala jugoslovenskoj književnosti dvadesetog vijeka, glavnu komponentnu opusa ovog plodnog pisca i predanog kulturnog radnika sačinjavaju prilozi za istoriju kulturnog života Bosne i Hercegovine, publikovani u listovima i časopisima (najviše u »Oslobodenju«) i, izvjesnim dijelom, u dvjema knjigama članaka i oglada koje su se, jedna za drugom, pojavile u vremenskom razmaku od deset godina.⁵ U tim svojim napisima Marković je pratio razvitak kulturnog života u Bosni i Hercegovini od dvadesetog vijeka, odnosno od početaka pojedinih kulturnih djelatnosti, do savremenih kulturnih zbivanja.

³Skarićevu monografiju »Sarajevo od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije« izdala je Opština grada Sarajeva 1937. godine. Izdavači Kreševljakovićevih monografija su bili Centralni higijenski zavod u Beogradu (»Hamami (javna kupatila) u Bosni i Hercegovini«, Beograd 1937) i Građska štedionica u Sarajevu (»Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu«, Sarajevo 1939).

⁴Todor Kruševac: Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878—1918, izdanje Muzeja grada Sarajeva, Sarajevo 1960.

⁵Prva knjiga Markovićevih članaka i oglada objavljena je u izdanju »Svjetlosti« 1951. godine, a drugu je publikovalo Izdavačko preduzeće »Veselin Masleša« 1961. godine.

Znatan dio radova Marka Markovića sačinjavaju prilozi u kojima je riječ o kulturnom životu u Sarajevu između dva svjetska rata.

Marko Marković je preko četiri decenije kontinuirano djelovao u Sarajevu. Otpočeo je svoju mnogostranu kulturnu aktivnost u Sarajevu 1920. godine⁶ kao novinar u »Glasu naroda« i u nedjeljnom listu »Nova otadžbina«, koji je izlazio do marta 1923. godine.⁷ Paralelno sa novinarskim radom bavio se i prevodenjem. Njegovi prevodi sa ruskog štampani su u istom vremenskom razdoblju (1920-1923.) u »Glasu naroda«, »Narodu«, »Novoj otadžbini«, »Zvonu« i »Žurnalu«.⁸ Prvu pripovijetku, »Vatreno krštenje«, objavio je u Sarajevu u aprilu 1923. u prvom broju časopisa »Književna kritika«. Iste godine publikovao je u Sarajevu (u »Narodu«, »Književnom pregledu« i »Zabavniku«) još četiri pripovijetke (»Mati«, »Razočarenje«, »Grešnik«, »Ali jednog dana...«). Otada objavljuje pripovjedačku prozu u listovima, časopisima, kalendarima i drugim periodičnim publikacijama (pored ostalog, u »Misli«, »Zapisima«, »Letopisu Matice srpske«, »Politici«, »Književnosti«, »Brazdi«, »Životu« i »Savremenosti«). Prva knjiga Markovićevih pripovjedaka, »Kriva Drina«,⁹ nagrađena je 1935. godine nagradom Srpske akademije nauka.

Paralelno sa stvaralaštvom u pripovjedačkoj prozi, Marković se bavi pitanjima pozorišta i pozorišne umjetnosti, posebno istorijom pozorišta u Bosni i Hercegovini, kao i pitanjima književnosti, književnom kritikom i istorijom. Objavljuje oglede, članke, bilješke i druge priloge proučavanju kulturne istorije Bosne i Hercegovine. Naročit afinitet pokazuje prema pozorišnoj umjetnosti. Praćenje razvitka pozorišta u Bosni i Hercegovini ostaće mu do kraja života u centru pažnje i kulturno-istorijskih istraživanja.

Marković je veoma aktivno učestvovao u kulturnom životu u Sarajevu između dva rata. Saradnik desetak listova, časopisa i drugih periodičnih publikacija, on je i urednik časopisa »Pregled« nešto više od godinu dana. Marković je i jedan od osnivača Grupe sarajevskih književnika (1928-1941), funkcioner Grupe za čitavo vrijeme njenog djelovanja i njen posljednji predsjednik (1941. godine).¹⁰ Osim u Grupi sarajevskih književnika aktivnije je djelovao u Društvu prijatelja u-

⁶Marković se rodio u Zvorniku 27. februara 1896. Osnovnu školu je završio u Zvorniku, a trgovačku u Bijeljini. Bio je bankovni činovnik u Sarajevu i Zvorniku. Za vrijeme prvog svjetskog rata stupio je 1916. godine u Dobrovoljački korpus Srba, Hrvata i Slovenaca. Učestvovao je u borbama na Dorudži i na solunskom frontu. Poslije demobilizacije se vratio u Sarajevo da bi u njemu živio do svoje smrti. Umro je 12. avgusta 1961. na Palama kod Sarajeva.

⁷Dorđe Pejanović: Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine 1850—1941, »Veselin Masleša«, Sarajevo 1961, str. 110.

⁸Narodno pozorište u Sarajevu dalo je 18. februara 1922. premijeru drame Grigorija Gea »Kazna« (u četiri čina sa pjevanjem) u Markovićevom prevodu.

⁹Izdanje Grupe sarajevskih književnika, pogovor Borivoja Jevtića, umjetnička oprema Romana Petrovića, Sarajevo 1935.

¹⁰Marković je bio i predsjednik Udruženja književnika Bosne i Hercegovine 1945, 1946, 1952, 1953. i 1954. godine.

mjetnosti »Cvijeta Zuzorić« i Srpskom prosvjetnom i kulturnom društvu »Prosvjeta«.¹¹ U tom vremenu uređivao je izdanja Grupe sarajevskih književnika (1928-1935), »Pregled« (1928. i 1929. godine), »Almanah Prosvjeta« 1929. i dvije spomenice Srpskog pjevačkog društva »Sloga« (1928. i 1938. godine).¹²

Sa širokim dijapazonom interesovanja za raznovrsne oblasti kulturnog života i umjetničkog stvaralaštva, Marković je pratio razvitak kulturnih i umjetničkih institucija, grupa i pojedinih aktivnosti prikupljajući o njima, savjesno i brižljivo, svu dokumentaciju do koje je mogao doći.¹³ U intervjuu koji je, posljednje godine svog života, dao sarajevskom listu »Oslobodenje«, Marković je, odgovarajući na pitanje da li je njegovo interesovanje za proučavanje kulturnog života u Bosni i Hercegovini novijeg datuma ili datira od ranije, izjavio:

»Još između dva rata, nalazeći se u toku kulturnog života u Sarajevu i aktivno učestvujući u njemu, ja sam osjetio da će sve to što se događa kasnije predstavljati dragocjen materijal za dočaravanje duha jednog vremena, pa sam počeo sakupljati i sistematizovati sav materijal koji mi se činio značajnim«¹⁴

Međutim, Marković se nije ograničio samo na to da sakuplja i sistematizuje taj materijal. On je davao inicijativu i svojim savremenici da prikupljaju i objavljuju građu o istorijskim događajima u kojima su učestvovali. On će izražavati tu misao u više navrata, od vremena urednikovanja u predratnom »Pregledu« (o čemu će kasnije više biti govora) do napisa u »Oslobodenju«. Ne može se reći da je ova Markovićeva značajna inicijativa ostala bez rezultata. U nekrologu, objavljenom povodom smrti Nikole Trišića, autora opsežne bibliografije napisa o sarajevskom atentatu,¹⁵ Borivoje Jevtić ističe da Trišić »počinje svoj velik životni posao, u koji će utrošiti gotovo trideset godina danonoćnog strpljiva rada« na »potstrek svoga druga i poznata književnika Marka Markovića«.¹⁶ Najvidniji rezultati ove inicijative su ostvareni u biblioteci »Oslobodilački rat«¹⁷ koju je Marković pokrenuo 1946. godine u Izdavačkom preduzeću »Svjetlost« objavljivanjem Čolakovićevih »Zapisa iz Oslobodilačkog rata«. Pod Markovićevim uredništvom u ovoj biblioteci je publikovano od 1946. do 1952. godine 12 knjiga memoarskih radova iz pera učesnika oslobodilačkog rata.¹⁸

¹¹Marković je bio dugogodišnji član Glavnog odbora »Prosvjete« između dva rata i potpredsjednik Glavnog odbora »Prosvjete« od 1945. godine do prestanka rada »Prosvjete« 1949.

¹²Marković je uređivao »Odjek« (1947—1961) najprije kao urednik a zatim član redakcije, i »Život« (1952—1954).

¹³Znatan dio Markovićeve dokumentacije nalazi se u Muzeju književnosti u Sarajevu.

¹⁴»Oslobodenje«, Sarajevo 18. januara 1961, rubrika »Dijalog sa piscem«.

¹⁵Nikola Đ. Trišić: Sarajevski atentat u svjetlu bibliografskih podataka, »Veselin Masleša«, Sarajevo 1960.

¹⁶Borivoje Jevtić: Nikola Trišić (»Život«, Sarajevo 1957, str. 451).

¹⁷Marković je u jednom napisu, koji je ujedno smatrao i pozivom na saradnju u biblioteci, formulisao svrhu pokretanja biblioteke »Oslobodilački rat« i njenu koncepciju (Marko Marković: Članci i ogledi I, str. 106).

¹⁸U pomenutom vremenskom razdoblju u biblioteci »Oslobodilački rat« objavili su knjige Rodoljub Čolaković, Slavko Mićanović, Todor Vujasinović, Stevo Popović, Dragan Simić i Drago Mažar.

Napisi Marka Markovića o kulturnim zbivanjima u Sarajevu između dva rata imaju nesumnjivu vrijednost za proučavanje kulturnog života u Sarajevu u tom vremenskom razdoblju. Oni su tim značajniji što se, osim Markovića, nijedan kulturni historičar, pišćev savremenik, nije bavio takvim radom u toj mjeri i sa tolikom ljubavlju. Vremenski, ovi Markovićevi napisi obuhvataju čitavo razdoblje između dva rata. Tematski, oni se odnose na pozorište i književnost u prvom redu, a zatim na dnevnu i periodičnu štampu, izdavačka i knjižarsku djelatnost, neke kulturne akcije i događaje od izvjesnog značaja za kulturnu istoriju ovih krajeva. Jedan dio tih priloga autor je objavio, pretežno u časopisima, između dva rata, a drugi, brojniji, posljednjih desetak godina svoga života, u periodu svoje najplodnije kulturno-istoričarske aktivnosti.¹⁹ Potkraj toga perioda pisac je usmjerio tu svoju aktivnost prvenstveno na pisanje kraćih memoarskih radova.

Marković je počeo da publikuje svoje zabilješke i sjećanja iz kulturnog života naše nedavne prošlosti, među njima i one u kojima je riječ o Sarajevu između dva rata, krajem 1957. godine, kada je počelo i njihovo emitovanje preko Radio Sarajeva, koje je trajalo do oktobra 1958. godine. Sredinom 1959. godine produžio je da ih objavljuje u nedjeljnom broju »Oslobođenja« gdje je u istoj rubrici i poslije njegove smrti štampano nekoliko priloga koje je autor bio pripremio za štampu. Očigledno je da je ovaj dio Markovićeva stvaranja, prekinut pišćevom smrću, nedovršen. Stoga se on ne može ni posmatrati kao cjelina, jer, nedovršen, ne pruža dovoljno jasnu predstavu o razrađenoj koncepciji koju je imao autor pišući svoje zabilješke i sjećanja iz kulturnog života naše nedavne prošlosti. Literarna ostavština pišćeva ne pruža podatke o daljim temama koje je Marković htio da tretira u narednim radovima ove vrste.

Markovićevi napisi koji su predmet ovog razmatranja počinju hronološki (ne po vremenu u kome su napisani nego o kome govore) kraćim prilogom »Počeci kulturnog života poslije prvog rata«.²⁰ U uvodnim rečenicama autor prikazuje, u najkraćim crtama, kulturna zbivanja u Sarajevu krajem prvog svjetskog rata konstatacijom da su od 1917. godine glumci davali predstave,²¹ slikari priredili te iste godine prvu svoju zajedničku izložbu, »prvu u istorije Bosne i Hercegovine«, muzičari priredivali koncerte — samo se književnici nisu javljali, jer ih je »sarajevski atentat zbrisao kao vihor«. Dokumentujući ovo svoje tvrđenje, pisac navodi da je 1914. godine, na samom početku rata, »zauvijek nevidom nestalo iz naše sredine Dimitrija Mitrovića, esejiste, književnog kritičara i poete, da tek poslije rata saznamo da se

¹⁹U ovom periodu Marković je objavio studiju o životu i radu Save Skarića — Zembilja (»Svjetlost« Sarajevo 1948) i dvije knjige članaka i ogleda. U pripremanju za štampu treće knjige priloga za istoriju kulturnog života u Bosni i Hercegovini koja je, po zamisli pišćevoj, trebalo da sa prethodnim dvjema predstavlja cjelinu Markovića je zatekla smrt.

²⁰Marko Marković: Članci i ogledi II, str. 194—196.

²¹Vidi Markovićev članak »Pozorište u Bosni« (Članci i ogledi I, str. 125—126).

fizički skrasio negdje u Londonu, a duhovno — u Budi, i studiju geneze sanskritskih jezika», da su poginuli pjesnici Dragutin Mras i Jovan Varagić, a umrli, takođe za vrijeme rata, Musa Ćazim Ćatić, Miloš Vidaković, Risto Radulović, Petar Kočić i Vladimir Gaćinović.²² Pisac zatim daje pregled prvih knjiga objavljenih počevši od 1918. godine²³ i proslava nekoliko godišnjica značajnijih književnika.²⁴ Autor se u ovom kratkom napisu nije upuštao u šire razmatranje početaka kulturnog života poslije prvog rata.²⁵ Znatan dio kulturnih aktivnosti ostao je ovdje van sfera piščevog interesovanja.

O nekim od njih Marković je, međutim, pisao, takođe veoma kratko, u napisu »Borba protiv tuđinštine«²⁶ u kome se, u stvari, samo prva polovina teksta odnosi na temu istaknutu u naslovu.²⁷ U nastavku pisac sažeto prikazuje atmosferu u kulturnom životu Sarajeva prvih godina poslije rata i, nadovezujući na izlaganje o mjerama preduzetim u borbi protiv tuđinštine, konstatuje da su rad na prosvjeđivanju odraslih produžila tri predratna kulturno-prosvjetna društva »Prosvjeta«, »Napredak« i »Gajret«, dok je Zemaljski muzej, najstarija naučna ustanova u Bosni i Hercegovini, ostao bez četvorice istaknutih saradnika koji su napustili Sarajevo.²⁸ Prelazeći na umjetničko stvaralaštvo, Marković piše:

»Ponajslabije je stajala treća, umjetnička grana, mada je slikara, književnika, glumaca i muzičara bilo najviše. Ali oni — osim slikara — još nisu

²²Marković navodi da je Vladimir Gaćinović umro 1916. godine. Međutim, prema podacima Drage Ljubibratića, Gaćinović je umro 11. avgusta 1917. (Drago Ljubibratić: Vladimir Gaćinović, »Nolit«, Beograd 1961, str. 209).

²³Marković piše da su se knjigama prvi javili, 1918. godine, Ivo Andrić (»Ex ponto«) i Borivoje Jevtić (»Zalasci«) i da su u sljedećim dvjema godinama objavili knjige Velimir Mandić, Josip Milaković, Ivo Jelavić, Hamza Humo, Borivoje Jevtić, Jovan Palavestra, Mirza Safet (Safvetbeg Bašagić) i Zvonko Šprajcer. Jedna od tih knjiga je prevod (Bašagićev prevod Hajamovih »Rubajja«). Dodajmo da je, kad je već pomenuta prevodna literatura, i Marko Marković objavio 1920. godine svoje prve prevode sa ruskog u »Glasu naroda« (»Lukavi mališan«, »Tatica« i »Neuspeh« od Čehova, »Intervju«, »Sapsanove misli o ljudima, životinjama, predmetima i događajima« i »Lekarska etika« od Kuprina).

²⁴Prema Markovićevim podacima, od 28. decembra 1918. do 5. februara 1922. održane su u Sarajevu proslave Ivana Frana Jukića, Petra Kočića, Josipa Milakovića, Jovana Skerlića, Silvija Strahimira Kranjčevića, Jovana Protića, Alekse Šantića i fra Grge Martića.

²⁵Osim o štampanim knjigama i proslavama književnika, Marković daje i podatak o svečanosti održanoj u Sarajevu 18. februara 1922. prilikom prenosa posmrtnih ostataka Riste Radulovića iz Arada u Mostar.

²⁶Marko Marković: Članci i ogledi II, str. 197—199.

²⁷Pisac konstatuje da su poslije završetka rata zatvorene sve srednje škole i tečajevi u kojima je nastavni jezik bio njemački ili mađarski, ali da se u Sarajevu, na javnim mjestima, »i dalje čuo njemački govor kao da se od Četnaeste nije ništa izmijenilo«. Na tu pojavu najprije je reagovala omladina, pa jedan dio štampe i, najzad, Gradsko poglavarstvo javnim proglasom »Protiv tuđinštine«, publikovanim u martu 1919. Prema piščevim podacima, do kraja 1920. ugasila su se sva tri lista što su dotle još izlazila u Sarajevu na njemačkom jeziku.

²⁸Dr V. Čorović je prešao u Beograd, dr P. Skok u Zagreb, dr Č. Truhelka u Skoplje, a dr K. Pač u Beč.

bili stigli da se izraze. Književnici, oni su poslije četiri ratne godine najteže dolazili sebi. U stvari, oni se nisu mogli ni da čuju onako mladi — a mladi su jedino i postojali, — i u jednoj atmosferi prezasićenoj alkoholičarskim proslavljanjem slobode, i mamurlukom; u atmosferi netrpeljivosti, odvratnih šovinističkih svada, protekcije, mita i izvoznica, i — već ukoljičnog sudaranja stranaka tek uvezenih iz Srbije i Hrvatske. Književnici su u većini otišli tamo gdje su se najbolje mogli izraziti, u novinarstvo.²⁹

Marković smatra da je novinarstvo tada »doživljavalo svoj zlatni vijek«. Obrazlažući to svoje tvrđenje, pisac navodi da su u prve dvije godine pokrenuta pedeset i dva lista, među njima četiri humoristička i osam dnevnika,³⁰ »od kojih većina nije izdržala ni do kraja ovoga kratkog razdoblja, a 1941. dočekaće samo Jugoslavenski list, i tada se i on ugasiti«. Uporedene ma sa kojim dvogodišnjim periodom pod austro-ugarskom upravom, prve dvije godine poslije rata predstavljale su po broju pokrenutih listova zaista prekretnicu u razvitku štampe u ovim krajevima. Međutim, činjenica da su ti listovi većinom bili kratkog trajanja, govori, s druge strane, o uslovima pod kojima su oni izdavani. Mada svi listovi o kojima je riječ u pomenutom napisu nisu izlazili u Sarajevu nego i u nekim drugim mjestima,³¹ pišćeve konstatacije mogu se primijeniti ne samo na štampu u Bosni i Hercegovini, uzetu u cjelinu, nego i na sarajevsku štampu koja je, u stvari, sačinjavala njen pretežni dio.

U napisu »Borba protiv tuđinstine« Marković je dao i nekoliko informacija o društvenom životu u Sarajevu prvih godina poslije rata. Prema piščevom tvrđenju, u to vrijeme su najorganizovanije djelovali Ra-De-Na, Društvo za narodno prosvjeđivanje i Muslimanski klub »Budućnost«. Pisac ističe da su sva tri društva »i pored značajnih zasluga za naš kulturni život« bila kratka vijeka. O oblicima djelovanja ovih društva autor, međutim, piše, na ovom mjestu, vrlo malo. On navodi samo jedan primjer njihovog djelovanja — predavačku aktivnost društava, pominjući po nekoliko predavanja održanih u Društvu za narodno prosvjeđivanje i Muslimanskom klubu »Budućnost«. Ra-De-Na je izdavala kulturno-socijalnu reviju »Novo djelo« i list »Slovenski Jug«.³² Oba su pokrenuta gotovo u isto vrijeme (»Novo djelo« 15. novembra

²⁹Autor navodi da su u novinarstvo otišli Borivoje Jevtić, A. H. Bjelevac, Jovan Palavestra i Zvonko Šprajcer.

³⁰Marković poimenično pominje humorističke listove (»Osa«, »Palangar«, »Kapidžik« i »Oko«) i dnevnike (»Jugoslavija«, »Jednakost«, »Jugoslovenski list«, »Srpska riječ«, »Glas naroda«, »Hrvatska sloga«, »Pravda« i »Narod«). Dok su ostali listovi koje pominje autor pokrenuti 1918. ili 1919. godine, »Narod« je u novoj seriji počeo izlaženje 1920. godine. Prvi broj »Naroda« štampan je 29. decembra 1920. (Đ. Pejanović: Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine, str. 109).

³¹Prema Pejanovićevim podacima (cit. djelo), u istom vremenskom razdoblju pokrenuti su neki listovi u Banjaluci, Mostaru, Tuzli, Zenici, Drvaru, Derventi, Brčkom i Bijeljini.

³²Politička platforma djelovanja Radikalno-demokratske napredne omladine južnoslovenske (Ra-De-Na), formulisana u Sarajevu 31. oktobra 1918. publikovana je na uvodnom mjestu prvog broja »Novog djela« pod naslovom »Mjesto programa«. Dva mjeseca kasnije, 31. decembra 1918, združili su

1918, a »Slovenski Jug« 3. decembra 1918. godine) da bi se poslije paralelnog izlaženja i ugasila jedno za drugim u prvoj polovini 1919. godine.³³ U »Novom djelu« i »Slovenskom Jugu« može se pratiti predavačka aktivnost koju je organizovala Ra-De-Na. Prema tim podacima, Ra-De-Na je u vrijeme izlaženja »Novog djela« i »Slovenskog Juga« organizovala 12 predavanja sa diskusijom.³⁴ Sarajevska štampa pruža i podatke o predavačkoj aktivnosti van okvira djelatnosti navedenih društava. »Slovenski Jug« objavljuje, među ostalim, i bilješku o predavanju o imperijalizmu i socijalizmu koje je održao Filip Filipović u velikoj dvorani Radničkog doma. U bilješci, potpisanoj inicijalima P. M. (vjerovatno Pavle Mitrović), nalazi se, pored ostalog, i podatak da se »sva socialistička predavanja« drže redovno svake srijede.³⁵ Preda-

se grupa oko »Otadžbine« i radikalno-demokratski naprednjaci u jednu jedinstvenu političku i kulturno-socijalnu skupinu. Prema tom zaključku, grupa će se zvati »Radikalno-demokratska Napredna Grupa (Radenaj), dok Slovenski Jug postaje njezinim zvaničnim organom i uređivaće se u istom pravcu kao i do sada« (»Slovenski Jug«, broj 14, 2. januara 1919, str. 1).

³³Ra-De-Na je 13. aprila 1919. donijela zaključak da napušta svoju političku individualnost, a njeni članovi, ukoliko se bave praktičnom politikom, stupaju u Jugoslovensku demokratsku stranku. Ra-De-Na će, kako se ističe u tom zaključku, nastojati da i dalje očuva svoju kulturno-socijalnu organizaciju, koja neće biti vezana za politički rad Jugoslovenske demokratske stranke. Prema istom zaključku, »Slovenski Jug« će da prestane izlaziti čim se pokrene zajednički organ stranke. Članovi redakcije »Slovenskog Juga« stupiće u redakciju zajedničkog stranačkog organa (»Slovenski Jug«, broj 54, 15. aprila 1919, str. 1).

³⁴Ra-De-Na je, prema »Novom djelu« i »Slovenskom Jugu«, organizovala predavanja sa diskusijom na kojima su kao predavači nastupili Jovo Zubović (Jedinstvo i Sloboda), Jovan Sošić (Istorijat najnovijeg omladinskog pokreta), Slavko Kaluderčić (Geografsko-kulturne prilike Jugoslavije), fra Augustin Čičić (Ivan Frano Jukić), Stanko Pavičić (Novo doba i naša škola), dr Vaso Zrnić (O samoopredelenju ličnosti), dr Pavo Mitrović (O našim prosvetnim pitanjima), Milan Budimir (Žena kod nas), fra Augustin Čičić (O pitanju vera u Jugoslaviji), J. Preović (O modernim mineralnim vodama i sanatorijima u kraljevini SHS), Mustafa Spaho (Naša poljoprivreda), Bogoljub Konstantinović (O moralnim bolestima). Ra-De-Na se bavila predavačkom djelatnošću i u 1920. godini. »Glas naroda« najavio je u broju 181 od 21. februara 1920. predavanje Milana Budimira »O jugoslavenskoj prosveti« kao drugo javno predavanje Ra-De-Ne u 1920. godini.

³⁵U bilješci o predavanju Filipa Filipovića nalazi se i ovaj tekst: »Silnim poklicima svetskoj komunističkoj revoluciji i diktaturi proletarijata zahvalila je prepuna dvorana Radničkog doma govorniku na predavanju koje je doista bilo vanredno poučno. Ne možemo nego da toplo preporučimo i našim drugovima da posećuju sva socialistička predavanja (drže se redovno svake srede) jer će im se socialno-ekonomski horizont moći kod toga samo da proširuje.« (»Slovenski Jug«, broj 20, 18. januara 1919, str. 3).

vačkom djelatnošću se, pored ostale svoje aktivnosti,³⁶ bavilo i Društvo za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava.³⁷

Ako časopis koji je izdavala Ra-De-Na, kao ni druge periodične publikacije iz toga vremena, ne pominje u napisu »Borba protiv tuđinštine«, u kome je, uostalom, i pretežan dio izlaganja o počecima kulturnog života u Sarajevu poslije prvog svjetskog rata dat tek uzgred i van okvira teme toga napisa, — Marković će istaći »Novo djelo« kao prvu kulturno-socijalnu reviju pokrenutu u Sarajevu poslije rata. O njoj i drugim časopisima biće govora u zapaženom napisu »Kako smo nekad pokretali književne časopise«. ³⁸ Za razliku od prethodnih, ovaj Markovićev napis vremenski obuhvata čitav period između dva rata. Markovićevi podaci o časopisima, pokrenutim od 1918. do 1923. godine, govore, kao i već citirani podaci o listovima, o uslovima pod kojima su izdavani. Osim istoimenih periodičnih publikacija društva »Prosvjeta« i »Gajret«, nijedan časopis, pokrenut u to vrijeme, nije izlazio duže od godinu dana. Dva književna časopisa u Sarajevu koja je, 1923. godine, pokrenuo i uređivao Borivoje Jevtić, »Književna kritika« i »Književni pregled«, štampana su samo u po dva broja i ugasila su se koliko zbog veoma slabog odziva pretplatnika, toliko i zbog toga što su izdavači ovih časopisa³⁹ »bili preduzeća bez materijalne osnove na kojoj bi mogli duže da izdaju časopis«. Što se čitalačke publike u to vrijeme tiče, na nju bi se, kad su bili u pitanju časopisi, mogle, čini nam se, primijeniti riječi koje je Borivoje Jevtić napisao povodom slikarske izložbe u Sarajevu, održane 1919. godine:

»Zar u ovakvoj sredini može umetnik ponuditi na dar bogatstvo svoje duše i lepotu svojih osećaja? Kome? I zašto? Samo se onome daje jedna stvar na dar koji će je primiti i s radošću i zahvalno. Ovde to nije. Ovde to nije nikada bilo. Danas je to najmanje.«⁴⁰

A o poteškoćama druge vrste pred kojima su se često nalazili pokretači časopisa dovoljno kazuje činjenica da je jedna štamparija predložila Savezu grafičkih preduzeća opšti bojkot »za sve radnje i narudžbe« izdavača nekih časopisa. Obezbjedenje bar minimalne materijalne baze

³⁶U »Glasu naroda« (broj 152 od 13. januara 1920) objavljeno je u rubrici »Dnevna hronika«, pored ostalog, i ovo: »Društvo za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava koje se konstituisalo u septembru 1919. razvilo je s obzirom na kratko vreme svoga opstanka vrlo živahan rad u raznim pravcima. Održano je nekoliko ciklusa predavanja iz higijene, nekoliko predavanja iz ostalih grana nauke i socijalnih pitanja. Društvo održava besplatno 3 tečaja francuskog i 1 tečaj ruskog jezika...«

³⁷U rubrici »Domaći pregled« sarajevsko »Zvono« je donijelo u broju 66 od 15. oktobra 1919. sljedeću noticu: »Društvo za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava, održaće predavanje 17. o. m. u 18. sati u Napretkovoj palači. Tema je: Razvitak žene, njezine dužnosti i njeno pravo. Predavaće g-da M. Morača. Preporučujemo našim drugovima i drugaricama da u što većem broju posjete ovo vrlo važno predavanje g-de Mitre Moračine, koja je poznata kao vatrena sufražetkinja.«

³⁸Marko Marković: Članci i ogledi II, str. 200—210.

³⁹»Književnu kritiku« je izdavao konzorcij »Rad«, a »Književni pregled« izdavačko društvo »Progres«.

⁴⁰B. Jevtić: Umetnost i umetnici («Novo djelo», broj 3, 2. aprila 1919, str. 71).

za pokretanje i održavanje časopisa ukazivalo se stoga kao neminovna potreba svakom ozbiljnijem pothvatu ove vrste.

Prema Markovićevim podacima, u Bosni i Hercegovini je pokrenuto 15 književnih časopisa između dva rata, a od njih su dočekali 1941. godinu samo »Pregled« i »Novi behar«, pokrenuti iste, 1927. godine. Marković ukazuje na razliku između književnih časopisa, s jedne strane, i dnevnih i stručnih listova i, osobito, kalendara triju kulturno-prosvjetnih društava u pogledu stimuliranja saradnika. Dok su ovi drugi honorisali poručene radove, dotle saradnicima književnih časopisa nisu, osim rijetkih iznimaka, uopšte isplaćivani honorari. Marković navodi primjer da je za vrijeme njegova urednikovanja, a to će reći više od godine dana, »Pregled« isplatio samo jedan honorar — oboljelom pjesniku Tinu Ujeviću za pjesmu »Svetkovina ruža«. A rad urednika časopisa izgledao je, po Markoviću, ovako:

»Tada su urednici Pregleda — uostalom kao i urednici većine ostalih časopisa ponikli prije i poslije njega između dva rata — jurili za rukopisima, redigovali ih i lektorisali kad je to bilo neophodno potrebno, nosili ih u štampariju, korigovali slog, prelamali list, vršili reviziju. Po danu je čovjek bio profesor ili novinar, korespondent, neki ili knjigovoda, učitelj ili knjižar, uopće službenik državni ili privatni, i radio za ljeb, a u slobodnim časovima, naravno najviše noću, uređivao list, a tek uz put ponešto napisao i za svoju dušu. I tako iz broja u broj. A kad sve poradi dolazi završna briga — da smogne tri-četiri hiljade dinara i plati štampariju.«

Ocjenjujući značaj književnih časopisa, pokrenutih u vremenu između dva rata, Marković podvlači da su književni časopisi »u nedavnoj prošlosti, između dva rata, bili od veće potrebe nego danas, i gotovo od presudnog uticaja na razvitak književnog, pa u odgovarajućoj mjeri i kulturnog života uopće«. Marković potkrepljuje ovaj svoj zaključak konstatacijom da u Sarajevu poslije likvidacije izdavačke knjižare Ise Đurđevića nije postojalo nijedno izdavačko preduzeće; pa prema tome, praktično nije postojala ni mogućnost objavljivanja književnih djela, i da nikako nisu bili usamljeni slučajevi što su pisci, naročito mlađi, morali da čekaju po pet pa i deset godina da im neko objavi knjigu. Pod takvim okolnostima funkcija književnih časopisa dolazila je do jaćeg izražaja, jer su pisci, naročito mlađi, »svoje radove prethodno morali objavljivati u časopisima, u njima se, u pravilu, afirmisati i pomoću njih stići do beogradskih i zagrebačkih časopisa i njihovih izdavača«. Sa ovakvom predstavom o značaju književnih časopisa, Marković je nastojao da u ovaj svoj memoarski napis unese i mnoge informacije o pojedinim časopisima. Osvrćući se na napore ulagane u pokretanje časopisa u Sarajevu, on piše:

»Tako to izgleda kad se nabrajaju podaci. A u meni se, kad se sjetim atmosfere otprije trideset i više godina, bude sjećanja na drugove i prijatelje, na naše želje i naša htijenja, ambicije i nastojanja da nešto učinimo za kulturu svoga grada i svoje Bosne; sjećanja kako smo započinjali brojne a raznovrsne pothvate, pa samo pokatkad uspijevali, a sve ostale želje, nastojanja i trudovi odlazili u tutanj; kako smo radili, pa zastajali i poklecali, ponovo se dizali, hrabрили sami sebe i išli dalje...«

Jer, državne su i općinske vlasti, veće ustanove i bogatiji pojedinci bili gluhi za naše javne dokaze spremnosti da dragovoljno radimo. Javnost, opet,

publika, ona je tražila prvo uspjeh, prvo rezultat, pa onda da nam pokloni povjerenje. A nama je nedostajalo ne samo moralne podrške i ohrabriranja, nego i najobičnijeg ljudskog razumijevanja; i nedostajala su nam materijalna sredstva.»

Razumljivo je što je u ovom napisu Marković dao najviše mjesta »Pregledu«, njegovom pokretanju i uređivanju. Autor je bio saradnik »Pregleda« i, zajedno sa Jakšom Kušanom, urednik časopisa u drugoj i trećoj godini njegovog izlaženja u novoj seriji (1927—1941). Prve godine izlaženja »Pregleda« Marković je, osim svoga odgovara na anketu o krizi u sarajevskom pozorištu (o čemu će biti više riječi na drugom mjestu), objavio nekoliko priloga u kojima je, »delom na osnovu ličnih doživljaja, delom iz drugih izvora«, pisao o dobrovoljačkom pokretu u prvom svjetskom ratu.⁴¹ Za vrijeme svog urednikovanja Marković će se javiti u »Pregledu« sa inicijativom koja će mu do kraja života ležati na srcu. On će je u tom kratkom vremenskom razdoblju formulisati dva puta — najprije u uvodnoj napomeni uredništva prilikom objavljivanja prvog odlomka jednog memoarskog napisa o sarajevskom atentatu⁴² i, zatim, u jednom uvodniku.⁴³ U pomenutoj uvodnoj napomeni uredništvo podvlači da će »Pregled« da »stavi svoje stranice na raspolaganje svakome ko ima, u vezi sa našom skorom prošlošću, nešto da kaže: bilo da popuni ili da ispravi koji raniji napis, bilo da sam saopšti nešto novo«.

»Smatrajući za svoju dužnost da izvesna sećanja i doživljavanje naših ljudi — naročito onih koji imadće direktne veze sa stvarima koje zasecaju u našu skorašnju prošlost, dakle, u istoriju — treba sačuvati od zaborava; znajući da se mnogi od tih ljudi ne bavi aktivno i pisanjem i da će sa njinom smrću mnoga uspomena i istina leći u grčb, »Pregled« će, kadgod uspe da pridobije te skromne i danas povučene pionire jedne ideje i ideala, da donese po jedan svakav napis.«

U uvodniku novembarske sveske »Pregleda« u 1929. godini Marković pledira za prikupljanje i objavljivanje istorijske građe i njeno očuvanje, dajući inicijativu za pisanje memoarskih radova, prikupljanje pisanih dokumenata i druge istorijske građe i podvlačeći da će »Pregled« sa svoje strane, »kao i do sada, široko otvoriti svoje stranice u tu svrhu i smatraće da time časno ispunjava jedan od svojih glavnih zadataka«. U prepisci koju je Marković, kao urednik »Pregleda«, vodio sa Jovanom Kršićem nalazi se i Kršićevo pismo, upućeno iz Praga 20.

⁴¹Marković je objavio u »Pregledu« 1927. godine 3 priloga o dobrovoljačkom pokretu — »Uloga dobrovoljaca u delu Oslobođenja« (broj 2, 16. januara, str. 8, 9), »Naši dobrovoljci u Rusiji, uspomena iz Velikog Rata« (broj 4, 30. januara, str. 5, 6) i »Dobrudža« (broj 10, 13. marta, str. 6, 7 i broj 11, 20. marta str. 5, 6). Osim ovih, Marković je objavio o dobrovoljačkom pokretu i dva priloga u »Novoj otadžbini« u broju 69 od 7. septembra 1922. — »Dobrudža« (uvodnik) i »Kratak pregled organizovanja dobrovoljaca, njihovog rada i borbi na »Dobrudži« i, u izdanju Sreske organizacije Saveza ratnih dobrovoljaca, knjigu »Dobrovoljački pokret u Svetskom ratu«, preštampanu, 1931. godine, iz Almanaha »Narodno jedinstvo« u Sarajevu.

⁴²Nikola Trišić: Oko Sarajevskog atentata (Moje uspomene), »Pregled«, decembar 1928, str. 367.

⁴³Marko Marković: Jedna dužnost (»Pregled« Sarajevo, novembar 1929, str. 233, 234).

januara 1929.⁴⁴ Povodom objavljivanja uspomena Nikole Trišića u »Pregledu« Kršić u tom pismu, između ostalog, piše:

»Trišićeve uspomene su i zanimljive i trezno, dobro pisane; kada bi nam uspelo da dobijemo više sličnih stvari! — to je pravi rezon »Pregleda«. Sedni, Marko, pa izmisli ko bi nam tu našu noviju istoriju mogao pisati. Sve stvari, i one koje nama izgledaju neznatne i poznate, imaće svoju vrednost. Možda bi štogod mogao imati i naš Čurčić (u stihovima je pisao svoje ratne impresije; kad bi odbacio poeziju, možda bi ostalo na dnu i štogod prostih fakata). Onda, Ti i Tvoji dobrovoljci; zar se ne bi moglo pokušati da se pokupe svi podatci o ljudima i događajima? Česi izdaju specijalne revije za literaturu o svojim legijama. Neki dan me je jedan njihov istoričar pitao da li se kod nas skuplja materijal. Šta sam mu mogao da kažem?«

Odnosi između Markovića i Kršića predstavljaju poglavlje za sebe i zaslužuju da budu, na drugom mjestu, iscrpnije razmotreni. Puniji uvid u te odnose u vrijeme Markovićevog uređivanja »Pregleda« omogućava korespondencija između Kršića i Markovića, vođena, pretežno na relaciji Prag — Sarajevo, 1928. i 1929. godine i sačuvana u njihovim privatnim arhivama. Ta korespondencija pruža zanimljive podatke ne samo o njihovom ličnim odnosima u to vrijeme i njihovoj saradnji u »Pregledu« nego i o pojedinim događajima u kulturnom životu kojima su Kršić i Marković pridavali izvjestan značaj.⁴⁵ Svakako i na tu saradnju se odnose Markovićeve riječi u napisu »Kako smo nekad pokretali književne časopise«:

»Tako smo mi između dva rata izdavali i uređivali časopise i u njima radili i saradivali. Sjećanje na velika htijenja jednog poletnog književničkog naraštaja, i mala ostvarenja — ali ipak ostvarenja —, sjećanje na mnogobrojne pokušaje i gotovo isto tolike neuspjehe i promašaje, danas je tek izbljedjela sjenka prošlosti. Pa ipak, kao živa slika svoga doba, našeg doba, ostalo je nekoliko kulturnih spomenika između kojih se ističe časopis *Pregled*, koji je bio naša čelenka i ostao kao svjedočanstvo o prisustvu Sarajeva i Bosne u kulturnoj zajednici Jugoslavije.«

Mada po relativno kratkom trajanju uredničke funkcije i broju objavljenih priloga nije dao »Pregledu« ni približno onako snažan pečat kao Jovan Kršić, Borivoje Jevtić i Todor Kruševac u toku izlaženja »Pregleda« u drugoj seriji (1927—1941), Marković je bio jedan od onih pregalaca koji su stvar »Pregleda« smatrali zajedničkom stvari kulturnog Sarajeva. Utoliko njegova memoarska kazivanja o predratnom »Pregledu« imaju veći značaj. Uz informacije o ostalim časopisima i, još više, nacrtima na pokretanju pojedinih književnih časopisa, iznesene u prvom poglavlju (»Od Bosanske vile do *Pregleda*«) ova memoarska kazivanja daju napisu »Kako smo nekad pokretali književne časopise« vrijednost najkrupniješeg Markovićevog priloga proučavanju razvitka periodične štampe u ovim krajevima.⁴⁶

⁴⁴U Muzeju književnosti u Sarajevu nalazi se u Markovićevoj korespondenciji i 14 pisama, 4 dopisnice i 2 dopisne karte koje je Kršić uputio Markoviću 1928. i 1929. godine. Među njima je i pismo iz koga je uzet ovaj citat.

⁴⁵Pisma Marka Markovića, upućena Jovanu Kršiću 1928. i 1929. godine, nalaze se, među ostalom Kršićevom korespondencijom, u Fondu rukopisa arhive Jovana Kršića u Narodnoj biblioteci NR BiH u Sarajevu.

⁴⁶Neke interesantne podatke o štampi u Bosni i Hercegovini Marković je iznio i u kraćem napisu »Sarajevska štampa prije 32 godine«, objavljenom u »Oslobodenju« u julu 1961.

Izdavačkoj i knjižarskoj djelatnosti i problemima knjige uopšte Marković je poklanjao relativno malo pažnje i o njima pisao u nekim svojim kraćim radovima («Osamdeset godina izdavačke djelatnosti u Bosni i Hercegovini», «Izdavači», «Sudbina knjižara i knjiga», «Dan knjige», «Rad Romana Petrovića na umjetničkoj opremi knjiga»), mada je sasvim sigurno da mu ti problemi, kao piscu, uredniku i, kasnije, izdavaču, nisu bili strani. Kako je, međutim, opus njegovih memoarskih napisa ostao nedovršen, može se opravdano pretpostaviti da bi Marković, da ga u tome smrt nije omela, dao i više priloga u kojima bi iz svog ugla osvijetlio ovo područje kulturne djelatnosti. Posebno treba požaliti što on nije, sa njemu svojstvenom savjesnošću, pisao i o takvim krupnim kulturnim pothvatima kakav je, nema sumnje, bio djelovanje izdavačke knjižare Ise Đurđevića koju on tek uzgred pominje, naglašavajući na jednom mjestu da je njena »za ono vrijeme zamašna aktivnost zamrla negdje 1928. godine«. Na djelovanje ove izdavačke knjižare osvrnuće se kraćim napisom Borivoje Jevtić.⁴⁷ O umjetničkoj opremi knjiga pisao je Marković u jednom napisu objavljenom u Spomenici Romana Petrovića. Pišući o jednoj komponenti stvaralaštva ovog slikara, njegovoj umjetničkoj opremi knjiga, Marković je, u stvari, pisao posredno i o umjetničkom opremanju knjige u Sarajevu između dva rata uopšte, jer »od 1919. god. u sarajevskom književnom kružoku, ma šta se pripremalo, znalo se i prosto utvrđivalo: plakat ili naslovnu stranu izradiće, list ili knjigu ilustrovaće, odnosno opremiti — Roman!«

Markovićevi napisi o izdavačkoj djelatnosti pružili su, makar i u najgrubljim crtama, pregled nekih izdavačkih pokušaja i njihovih ostvarenja u Sarajevu između dva rata. Napisi »Sudbina knjižara i knjiga« i »Dan knjige« predstavljaju svjedočanstva o jednom prohujalom vremenu i kulturnoj atmosferi ili, tačnije rečeno, odsustvu kulturne atmosfere toga vremena. Njih neće moći da mimoiđe nijedan kulturni historičar pišući o rasturanju knjige u Sarajevu u vremenskom razdoblju o kome je riječ u ovim napisima.

O književnicima i njihovom djelovanju u sarajevskoj sredini Marković je pisao znatno više. Osim brojnih sitnijih priloga, od kojih je jedan dio objavljen u drugoj knjizi članaka i oglada («Književno veće najmladih», «Gostovanje beogradskog PEN-kluba u Sarajevu», «Predstavnik države protiv dvojice književnika», «Prva presuda po zakonu o zaštiti autorskih prava», «Sevdalinka — povod za polemiku dva književnika», «Kongres PEN—klubova u Dubrovniku», «Pjesma kao dokumenat vremena», «Književnik na optuženičkoj klupi», «Jedna neobična književna nagrada» i nekoliko portreta književnika), a drugi u »Oslobodenju« (među ostalim »Nušić — licem prema Sarajevu«, »Borac, uman i rodoljubiv«, »Isak Samokovlija — kao ljekar«), Marković je dao i jedan krupniji prilog — životopis Grupe sarajevskih književnika.

⁴⁷Borivoje Jevtić: Iz knjižarsko-izdavačke istorije Sarajeva («Život», Sarajevo, sveska 10—11, juli—avgust 1953, str. 75—77).

Raden na osnovi dokumenata iz lične arhive pišćeve, zabilježaka što ih je on vodio s vremena na vrijeme tokom njenog postojanja kao jedan od njenih osnivača i članova od početka do samog kraja djelovanja Grupe, te na osnovi ličnih sjećanja, ovaj životopis Grupe sarajevskih književnika objavljen je u pet odlomaka u časopisu »Život« (sveske 12 i 13 iz 1953, sveske 16 i 17 iz 1954. godine i broj 1-2 iz 1961. godine).

U uvodu ovog životopisa, kako je autor nazvao ovaj svoj rad, Marković naglašava da se u kulturnom životu Bosne i Hercegovine — odnosno Sarajeva kao njenog duhovnog središta — u razdoblju između prvog i drugog svjetskog rata ističu dva činioca »dragovoljnim a ipak organizovanim radom, za ono vrijeme dugim trajanjem i izvjesnim uticajem na tok i razvitak toga života: časopis Pregled (1927—1941. g.) i Grupa sarajevskih književnika (1928—1941. g.)«. Za razliku od »Pregledovog«, rad Grupe sarajevskih književnika »nije sav zapisivan a još manje objavljivan da bi ostao sačuvan«.

»Grupa je najviše djelovala svojim postojanjem, svojim sitnim radom, sastancima, diskusijama, onim nevidljivim uticajem koji se prenosi i širi od čovjeka do čovjeka. Istina, o njoj je pisano dosta, i pisano je s malim prekidima kroz svih trinaest godina. Bilo je i ozbiljnih napisa o pojedinim njenim pothvatima i događajima, ali je bilo više onih kratkih, prigodnih, hroničarski suvih i činjenički hladnih a najviše ih je bilo površnih, stereotipnih, mahom neuvjerljivih i kad hvale i kad kude. Ali, do danas nije niko opisao život Grupa ni opričao njeno unutrašnje bitisanje.«

Stoga se Marković, po želji svojih drugova iz Grupe, odlučio da prikaže »njen postanak, život i kraj«. Njegov životopis je do sada najveći rad u kome je iznesen istorijat Grupe, mada, na žalost, bez kompletne dokumentacije o njenom djelovanju.⁴⁸ Prema Markoviću, Grupa sarajevskih književnika je »prvo organizovano književničko udruženje u Bosni«. »Prije nje činjen je jedan pokušaj koji nije uspio, a dva su društva postojala, ali ne organizovano, nego kao zajednice poznanika i prijatelja sa zatvorenim i suženim djelokrugom rada«.⁴⁹ Marković smatra da su dva činioca djelovala na sarajevske književnike da osnuju udruženje: »praktične potrebe (izdavanje knjiga i časopisa), te uzajamna pomoć i zaštita autorskih prava s jedne i, s druge strane, težnja za društvenošću (sastanci, diskusije, učenje) i potreba da se afirmišu«. Osnovana 1928. godine, Grupa sarajevskih književnika, u čijem će radu Marković biti jedan od najaktivnijih članova i funkcionera, djelovala je do izbijanja drugog svjetskog rata.

»U svome, za one prilike i uslove, dugom vijeku Grupa je prošla kroz nekoliko razdoblja — dizala se i padala, bila aktivna i gubila gotovo svaki smisao za život i borbu, bilježila uspjehe i poraze. Ali kad se njeno postojanje i rad sagleda danas iz dovoljne vremenske udaljenosti u cjelini i uopšte, vidi se da je Grupa, i onakva kakva je bila, odigrala izvjesnu ulogu u kulturnom

⁴⁸Markovićeve dokumentacije o Grupi sarajevskih književnika nalazi se u Muzeju književnosti u Sarajevu.

⁴⁹Riječ je o pokušaju Ivana Frana Jukića da 1840. godine osnuje u Bosni »književno društvo« i, zatim, o Mostarskom književnom kružoku i Kolu hrvatskih književnika u Sarajevu.

životu naše nedavne prošlosti i da je bila odraz svoga vremena, svojih društvenih prilika i uslova.»

Podijelivši životopis Grupe na tri razdoblja (od osnivanja do 1932. godine, od 1933. do 1937., i od 1938. godine do početka rata), Marković je iznio i karakteristike rada Grupe u svakom od tih razdoblja. On smatra da prvo razdoblje karakteriše »polet i rad, korisni sastanci sa diskusijama i kritikom, književne večeri i izdavanje knjiga«, drugo je suprotno prvom, a treće se »manifestuje više u htijenju nego u nastojanju da se rad intenzivira«. Sa brojnim dragocjenim informacijama o radu Grupe, datim iz pera jednog od njenih najaktivnijih članova, Markovićev pregled djelovanja Grupe sarajevskih književnika, njene aktivnosti i uloge koju je odigrala u kulturnom životu Sarajeva predstavlja, nema sumnje, jedan od najznačajnijih piščevih priloga našoj kulturnoj istoriji.

Osim o Grupi sarajevskih književnika kao cjelini, Marković je pisao i o pojedinim književnicima, dramskim i likovnim umjetnicima, novinarima i drugim kulturnim radnicima koji su djelovali u Sarajevu. U drugoj knjizi članaka i oglada on je pod zajedničkim naslovom »Moji mrtvi drugovi« objavio kraće napise o književnicima Jovanu Kršiću, Isaku Samokovliji, Zvonimiru Šubiću, Emilu Petroviću, Borivoju Jevtiću i Jovanu Palavestri, a pod naslovom »Pet likova naših dramskih umjetnika« napise o Olgi Babić, Jolandi Đaćić, Jeleni Kešeljević-Gavrilović, Miri Kopaču i Safetu Pašaliću. O Kršiću i Samokovliji pisao je u nekoliko navrata. U napisu »Borac, uman i rodoljubiv«, objavljenom u »Oslobođenju« od 24. jula 1961, povodom 20-godišnjice tragične smrti Kršićeve, on pledira za objavljivanje izbora iz djela Jovana Kršića i monografsku obradu njegovog života zaključujući da »obraditi život i djelo Jovana Kršića — znači samim tim obraditi i naš kulturni život — dočarati i sačuvati atmosferu čitavog jednog doba, doba — između dva svjetska rata, 1918—1941. godine«. O Isaku Samokovliji, svom saradniku i prisnom prijatelju, objavio je nekoliko napisa među kojima je memoarski napis »Isak Samokovlija u mom sjećanju«, ⁵⁰ s obzirom na neke podatke iznesene u njemu, od posebnog interesa za našu kulturnu istoriju. O karikaturisti Simi Draškoviću pisao je povodom posmrtno izložbe Draškovićevih karikatura koju je priredio Muzej grada Sarajeva u januaru 1961. godine.⁵¹ Markovićevi napisi o nekim markantnim figurama iz umjetničkih krugova u Sarajevu između dva rata rađeni su većinom prigodno, nekim povodom, a to im je nametalo određene okvire i sputavalo pisca, obimom i karakterom napisa, da šire razvije svoje mogućnosti u ocrtavanju životnog puta umjetnika i njegovog djelovanja u sarajevskoj sredini. O postojanju tih mogućnosti dovoljno rječito govori njegova studija o životu i radu Save Skarića-Zembilja.

⁵⁰Marko Marković: Članci i ogledi II, str. 287—303.

⁵¹Marković je otvorio ovu posmrtnu izložbu Draškovićevih karikatura. Jedan dio govora kojim je otvorena izložba objavljen je u »Oslobođenju« u broju od 31. januara 1961.

Nijedno područje kulturne i umjetničke djelatnosti Marković nije pratio sa toliko ljubavi i pasioniranog prikupljanja ma i najmanjih podataka o njemu kao što je pratio stvaranje i razvitak pozorišta u Bosni i Hercegovini, pa, u tim okvirima, i pozorišnog života u Sarajevu između dva rata. O ovom svom nesumnjivo najsnažnijem afinitetu u sklopu svojih kulturno-istorijskih preokupacija Marković je govorio u ranije navedenom intervjuu koji je dao saradniku »Oslobođenja«:

»Pozorište je moja strast već pola vijeka... Uvijek sam imao utisak da ne poklanjamo dovoljno pažnje onome što glumac unosi u našu kulturu. Kao rezultat rada jednog pisca ostaje njegova knjiga, kompozitor ostavlja partituru, slikar sliku, — a glumac? Ni plakati ni kritika iz novina već poslije nekoliko godina ne postoje, a kamoli njegova stvarna kreacija, koja traje jednu noć. Drugi, možda glavni razlog je što pozorišna umjetnost spada u početke kulturnog života u našoj zemlji, čak i prije pismenosti. Najzad bilo da se radi o pozorištu, literaturi ili uopšte o kulturnom životu, — istraživački i sakupljački rad privlačio me je zato što sam, nekako, od prvog sudjelovanja u kulturnoj djelatnosti osjetio da se malo čuvaju dokumenti i podaci o njemu. Ja sam, na primjer, sačuvao pozorišni plakat prve predstave Sarajevskog pozorišta iz 1920. godine i on je danas unikat i predstavlja dragocjen dokumenat za izložbu »Sto godina pozorišta u našoj zemlji«. Zato, ovim želim da apelujem na ljude da vode računa o svakom podatku, o građi koju treba sačuvati za budućnost.«⁵²

Rezultat ovog sistematskog sakupljačkog rada nije samo Markovićeve obimna dokumentacija o pozorišnom životu u Bosni i Hercegovini i, posebno, u Sarajevu — nesumnjivo jedna od najbogatijih ove vrste kod nas, — nego i znatan broj radova, od ogleda o pozorištu u Bosni do portreta istaknutih pozorišnih umjetnika i podataka za bibliografiju pozorišta u Sarajevu. Za našu temu od najvećeg je interesa Markovićev članak »Udio pozorišta u kulturnom životu Sarajeva«,⁵³ S obzirom na to što je objavljen 1939. godine — dakle, gotovo potkraj perioda koji završava izbijanjem drugog svjetskog rata — ovaj članak predstavlja najiscrpniji Markovićev pregled historijata sarajevskog pozorišta u pomenutom vremenskom razdoblju. Brojni kraći prilozi, publikovani posljednjih godina piščeva života, dopunjuju osnovna Markovićeve izlaganja, iznesena u navedenom članku.

U uvodnim rečenicama pisac naglašava da je zadaća pozorišta »da, umetničkim sredstvima, poučava, vaspitava i razonođuje s jedne, i s druge strane, da podstiče i razvija stvaralaštvo« naišla »ovde u Sarajevu i ima da se bori sa klupkom teškoća više nego u ostalim našim pozorištima«.

»Kada se zna da pozorište zavisi od publike, neće biti na odmet da se i ovde ponovi da je Sarajevo središte kraja u kome se ukrštaju dva kulturna uticaja, istočni i zapadni; da je njegovo stanovništvo razdrobljeno na četiri glavne konfesije; da od 85.000 stanovnika, na prvom mestu zbog slabije prosvetčenosti, zatim zbog nepovoljnih društvenih i privrednih prilika, pa i zbog političkih razloga, kao pozorišna publika dolazi u obzir otprilike 25%.«

Pisac smatra da je prikazivanje rada sarajevskog pozorišta utoliko »složeniji posao u čije sve elemente ovaj kratki napis, rađen

⁵² »Oslobođenje«, Sarajevo, 18. januara 1961, rubrika »Dijalog sa piscem«.

⁵³ Ovaj Markovićev članak objavljen je u »Glasniku Jugoslovenskog profesorskog društva« u Beogradu, u svesci 11—12 iz 1939. godine.

za jednu naročitu priliku, ne želi da ulazi, jer treba da da obaveštenja, prvenstveno istoriska, o ustanovi koja se od svih oblasnih pozorišta, osnovanih odmah posle oslobođenja u krajevima koji su bili pod Austro Ugarskom, i pored težih uslova i nekoliko nezgoda, jedina održala kroz ovih 19 godina». O jednoj od tih nezgoda, krizi u koju je zapalo sarajevsko pozorište, Marković je pisao i 1927. godine, odgovarajući na anketu o krizi sarajevskog pozorišta, pokrenutu u jednoj od junskih sveski »Pregleda« i zaključenu u prvoj septembarskoj svesci. U ovoj anketi su, osim njega, učestvovali Miroslav Feldman, M. Veljković, Jovan Palavestra, Vi. Tmuša, Jakša Kušan, Isak Perić, T. Jakšić i M. Delibašić. Marković je smatrao da je kriza pozorišta pretežno finansijske prirode. Njegovi predlozi za rješenje krize svode se, sažeto izloženi, na finansijsko vođenje pozorišta u granicama njegovih sigurnih prihoda (subvencija), stvaranje pozorišnog odbora, uvođenje sistema i podjele rada, angažovanje prvoklasnih i samostalnih reditelja, svodenje broja glumaca na minimum što bi im moglo zagarantovati pristojan život, smanjenje broja predstava.

»Pristojno plaćen glumac, nepreopterećen, sa dovoljno vremena za studij, voden veštom rukom, daje maksimum. Tada se repertoar može da bira. On niera biti umetnički, ma iz koje oblasti poticao, jer će se samo takvim Pozorište održati. Ne treba sa varati — publika će to umeti da ceni. Spočetka biće potrebna strpljivost i upornost. Rezultati će doći sa zakašnjenjem, ali će doći. Na ovaj način Pozorište će najbolje poslužiti svojoj svrsi i sebi. Finansijska kriza otpala bi sama po sebi.«

Poslije uvodnih izlaganja pisac iznosi u kratkim crtama istorijat pozorišnog života u Beču pod austrougarskom upravom i u godinama koje su prethodile osnivanju Sarajevskog pozorišta. Pošto je dao najnužnija obavještenja o ličnostima koje su vodile pozorište u početnom stadiju njegovog djelovanja i o pozorišnom ansamblu iz tog vremena, Marković se osvrnuo na repertoar prvih predstava Sarajevskog pozorišta.

»Repertoar je zbir probranih dela iz repertoara ostalih pozorišta i putujućih družina; on je kombinacija dela iz nacionalnog repertoara i narodnih komada s pevanjem, sa onom lakom, bezličnom francuskom komedijom kojoj nije potreban ni umetnički napor, ni dekor. Bez sopstvene tradicije i iskustva: nesigurna u raspoloženju publike, i ne znajući mogućnosti reditelja i neujednačenog ansambla sastavljenog od glumaca raznih škola i pravaca, ili i bez njih, ovakav repertoar uprava je smatrala jedino mogućim načinom kojim će okušati raspoloženje i publike i glumaca.«

Pozorište nije dalo svoje prve predstave u Sarajevu. Zbog obavljanja radova na preuređenju Društvenog doma za potrebe Pozorišta, prve predstave date su van Sarajeva, najprije u Tuzli, zatim u Brčkom i Dubrovniku. Svečanost otvaranja pozorišta (obavljena 22, 23. i 24. oktobra 1921. godine) trajala je tri dana i bila je vezana uz jednu slikarsku izložbu i matineju Oblasne muzičke škole. U to vrijeme pozorišni ansambl je »nešto pojačan, na putu je ujednačenja — ukoliko su se veštom rediteljskom rukom dali saviti oni stariji glumci koji su vek proveli u raznim družinama«.

»Manir stare, patetičke škole dominirao je na sceni. Reč nije uvek scen-ska, još manje književna. Dikciji se nije, ili se nije moglo da posveti pažnja:

reč je izgovarana nekada nepravilno, često u pogrešnom tonu, ili bezbojno, bez psihološkog senčenja, malo kad sa pravilnim, a skoro nikako sa ujednačenim akcentom. Kao u kakvom lučkom gradu, sa sarajevske scene čuli su se tada razna narečja, naglasci, izgovori, pa nekad i jezici (sprsko-hrvatski, slovenački, ruski). Inače, pojedini glumci vidno su se i brzo izgrađivali sopstvenim naporom, studijom, i pod rukom stručnog reditelja i pedagoga kakav je, naprimjer, bio Aleksandar Vereščagin. Rus izbeglica, koji će u Sarajevu delovati nekoliko sezona i ostaviti snažan trag i kao glumac, i kao reditelj klasičnih dela, uglavnom, ali i moderne drame.»

Prateći dalji razvitak Sarajevskog pozorišta, o čijem djelovanju će pisati i u brojnim kasnijim napisima koji iz ovog ili onog aspekta osvjetljavaju rad ove naše umjetničke institucije, Marković će se u ovom članku osvrnuti na sve krupnije probleme sa kojima se Pozorište suočavalo u prvim dvjema decenijama svoga postojanja. Njegovu pažnju privlačila je repertoarska politika, sastav i kvalitet teatarskog ansambla, finansijska situacija Pozorišta, opšte i umjetničko rukovođenje ustanovom, gostovanja, odnos publike i kritike prema Pozorištu i uopšte atmosfera u kojoj je djelovala ova ustanova. Njegovi kasniji prilozi dopuniće u mnogim pojedinostima opštu sliku o radu Sarajevskog pozorišta koju je on ocrtao u ovom svom članku.

Ocjenjujući mjesto i ulogu pozorišta u izgrađivanju kulturnog života Sarajeva, Marković smatra da pozorište »ima nesumnjivih zasluga i pravo na vodeću ulogu«.

» I pored svega što se u njemu, oko njega i povodom njega dešavalo, ono se održalo, i u heterogenom Sarajevu postalo jedno od retkih opštih, zajedničkih terena svih građana. Samim tim, ono deluje i vaspitno i pomirljivo u ovom spletu rasnom, plemenskom i verskom.

U umetničkom pogledu, ono što se postiglo Pozorištem za ovih 19 godina, drugim sredstvima, posrednim, ne bi se postiglo ni za pola veka. Za ovo vreme formirana je publika, pristupačna i za jače umetničke napore. Ma da Sarajevo još nije dalo dramskog pesnika višeg ranga, pomoglo je pojavi i izgrađivanju nekoliko dramskih pisaca od vrednosti, a svojim postojanjem daje mogućnosti za izgrađivanje novih talenata.«

Marković utvrđuje koji su faktori doprinijeli svojim djelovanjem stvaranju uloge Pozorišta u kulturnom životu Sarajeva, kako ju je on formulisao.

»Da se pozorište održalo i još razvijalo pod ovakvim okolnostima, zasluga pripada na prvom mestu glumcima, onim umetničkim trudbenicima čija je umetnost, kao i slava, tako prolazna i ničim nezadrživa. Bilo je potrebno da veliki broj glumaca pokopa ovde, u Sarajevu, najlepše svoje nade, i najveće svoje napore, da bi se stvorilo ono što je jedino realno u ovakvoj umetnosti, pozorišna tradicija. Odmah iza njih dolaze uprave, i s njima povorke prijatelja i poklonika pozorišne umetnosti...«

U drugoj knjizi članaka i oglada Marković je, kao što je već rečeno, objavio i napise o pet likova istaknutih dramskih umjetnika prvaka Sarajevskog pozorišta, od kojih su četiri djelovala na sceni Sarajevskog pozorišta i u vremenskom razdoblju između dva rata. O nekim drugim ličnostima nerazdvojno vezanim za rad Sarajevskog pozorišta u istom vremenskom razdoblju, Marković je pisao uzgred u nekim svojim prilogima u kojima je riječ o djelovanju ove umjetničke institucije. Njegova obavještenja o upravicima i dramaturizma, redi-

teljima, glumcima, kritičarima i piscima dramskih tekstova imaju takođe izvjestan značaj za istoriju Sarajevskog pozorišta.

Markovićevo interesovanje za pozorišnu umjetnost nije, međutim, bilo ograničeno isključivo na praćenje djelatnosti profesionalnog pozorišta u Sarajevu. On piše i o predstavama putujućih družina, pozorištu u kući braće Despića, Karađozovom pozorištu, nekim zatvorenim pozorišnim predstavama. Dramske sekcije pri prosvjetnim i kulturno-umjetničkim društvima i amaterske pozorišne grupe bile su takođe objekat permenentnog Markovićevog interesovanja.

O jednoj od tih dramskih sekcija, koje su, pojavivši se »kod nas početkom ovog vijeka pod uticajem profesionalnih dramskih putujućih družina«, djelovale i u periodu između dva rata, on je pisao u članku »Udio Proleterove dramske sekcije u radničkom kulturno-umjetničkom životu«, objavljenom u »Proleterovoj« Spomenici 1955. godine. Sakupivši informacije o repertoaru, sastavu ansambla i umjetničkog rukovodstva sekcije, kao i odjeku na koji je njeno djelovanje nailazilo u publici i u kritici, Marković je u ovom članku dao retrospektivan pogled na rad »Proleterove« dramske sekcije u toku pedeset godina postojanja društva (1905-1955), pa, prema tome, i u vremenu između dva rata.

Marković je pažljivo pratio napore prijatelja dramske umjetnosti u ovim krajevima. Njegovo interesovanje za rad putujućih pozorišnih družina, dramskih sekcija pri prosvjetnim i kulturno-umjetničkim društvima i amaterskih pozorišnih grupa vremenski je obuhvatilo period od druge polovine devetnaestog vijeka do posljednjih godina piščeva života. Osim članaka o »Proleterovoj« dramskoj sekciji, Marković je na nekoliko mjesta pisao uzgred i o aktivnosti drugih pozorišnih amatera u Sarajevu. Pokušaj osnivanja Dramskog amaterskog kluba u Sarajevu 1937. godine takođe je privukao njegovu pažnju. On će o njemu pisati u članku »Osnivanje Dramskog amaterskog kluba«.⁵⁴

Pozorišnom kritikom Marković se bavio malo i sa velikim prekidima. Kao pozorišni kritičar sarađivao je u »Zvonu« i »Glasu slobode« 1922. godine, »Slobodnoj štampi« 1925, »Večernjoj pošti« 1926.⁵⁵ i »Jugoslovenskoj pošti« u februaru i martu 1941. godine. Potkraj izlaza »Jugoslovenske pošte« prihvatio se vođenja pozorišne rubrike u

⁵⁴Marko Marković: Članci i ogledi II, str. 125—130.

⁵⁵Marković je pisao u »Zvonu« o »Hasanaginici«, »Skapenovim podvalama«, »Trulom domu«, »Svetu« i pozorišnoj sezoni 1921/1922. godine. U »Glasu slobode« objavio je. 1. maja 1922, prikaz izvođenja drame Maksima Gorkog »Na dnu«, a u »Slobodnoj štampi« prikaze izvođenja tri dramska djela (Nušićevo »Tako je moralo biti«, Molnarova »Bajka o vuku« i »Mali lord«). U »Večernjoj pošti« je publikovao napis o gostovanju Dragutina Frojdenrajha u Nušićevom »Svetu«.

⁵⁶U jednoj kratkoj zabilješci koja se, pored ostalog, nalazi među njegovom literarnom ostavštinom u Muzeju književnosti u Sarajevu Marković je izložio pod kojim okolnostima mu je ponudeno vođenje pozorišne rubrike »Jugoslovenske pošte«.

ovom sarajevskom dnevniku.⁵⁶ Rat je prekinuo njegovu saradnju u »Jugoslovenskoj pošti«.⁵⁷

Cijeneći značaj pisane riječi za istoriju i polazeći od shvatanja da se ono što se ne zapiše nije ni dogodilo,⁵⁸ Marko Marković je kao rijetko koji njegov savremenik u ovim krajevima pokazivao veoma razvijen smisao za sakupljački rad i stvaranje pisanih svjedočanstava o našoj prošlosti, datih u obliku memoarske i druge literature. Nema nikakve sumnje da je u tom domenu svoje aktivnosti, koji se vremenski podudara sa njegovim učestvovanjem u javnom životu Bosne i Hercegovine i, posebno, Sarajeva, postigao, u našim relacijama, znatne rezultate prvenstveno onim što je svojim kulturno-istorijskim prilozi ostavio u nasljedje i, posredno, ostvarenjima svojih savremenika, nastalim njegovom inicijativom.

Marković je pasionirano i strpljivo sakupljao brojnu kulturno-istorijsku građu koja mu je poslužila kao osnova za pisanje priloga za istoriju razvitka kulturnog života u Bosni i Hercegovini. Glavni elementi tih priloga, memoarsko i dokumentarno, često se prepliću, a da pri tome nije doveden u pitanje osnovni ton Markovićevih izlaganja, karakterističan za sve njegove radove ove vrste. Sa uvijek prisutnim osjećanjem odgovornosti prema funkciji kulturnog historičara, on piše o događajima u kojima je lično sudjelovao, kao i onim iz nešto dalje prošlosti koje je jedino mogao rekonstruisati iz podataka kojima je raspolagao, često prilično oskudnih. Njegove informacije o ljudima, događajima, institucijama, djelatnostima i akcijama brižljivo su provjeravane. Njima se u faktografskom pogledu, osim rijetkih izuzetaka, ne mogu staviti ozbiljnije primjedbe.

Veoma istaknuto mjesto u kulturno-istorijskom opusu Marka Markovića, koji, kao cjelina, nije predmet ovog razmatranja, zauzimaju nema sumnje, prilozi osvjetljivanju kulturnog života u Sarajevu između dva svjetska rata. To mjesto ne određuje samo činjenica da je njihov autor do sada najplodniji hroničar kulturnih zbivanja u Sarajevu u pomenutom vremenskom razdoblju nego, ništa manje, i neke druge činjenice, među kojima obim i značaj onih radova u sklopu cjelokupnog Markovićeva doprinosa proučavanju istorije razvitka kulturnog života u

⁵⁶U februaru i martu 1941. godine Marković je objavio u »Jugoslovenskoj pošti« tri pozorišne recenzije (L. E. Hakslej: »Veliko čišćenje«, Henrik Ibzen: »Divlja patka« i A. N. Ostrovski: »Šuma«).

⁵⁸Marković je formulisao ovu svoju misao u već pomenutom napisu u kome je u uvodnom dijelu osvrta na hroniku Slavka Mićanovića »S Majevice i Semberije« izložio svrhu pokretanja i koncepciju biblioteke »Oslobodilački rat«. »Skloni da vjerujemo u trajnost čovjekove misli i njegova pamćenja, mi bismo se iznenadili, čak bismo se rasrdili kad bi nam danas neko kazao da ćemo kroz izvjesno vrijeme poboraviti mnoge stvari, da će mnogi događaji izbljediti, ili, u najmanju ruku, da će izgubiti od svoje oštine. A to je baš ljudski: slike polako kopne, rasplinjuju se, pa postepeno i zaboravljaju. To se može reći za pokoljenja koja su doživjela Oslobodilački rat. Ona poznija, tačno će moći saznati, i sami o tome rasuđivati, jedino iz onoga što bude — zapisano. Sljedstveno ono što se ne zapiše, nije se ni dogodilo!« (Marko Marković: Članci i ogledi I. str. 105).

Bosni i Hercegovini. Dati iz pera jednog od istaknutih učenika u kulturnom životu Sarajeva između dva svjetska rata, ovi Markovićevi prilozi, i kada je u njima, kao što je bio čest slučaj, neki problem od krupnijeg interesa obrađen tek fragmentarno, imaju vrijednost istorijskih izvora kojima se može pokloniti puna pažnja.

Upoređeni sa ranijim ostvarenjima u istorijskoj literaturi o Sarajevu, kojoj, kao što je već rečeno, nedostaju monografski radovi o razvitku grada u novijim periodima njegove istorije, ovi prilozi predstavljaju prvi ozbiljan napor da jedno razdoblje novije prošlosti Sarajeva, do sada potpuno na periferiji istraživačkih preokupacija kako pojedinaca tako i naučnih kolektiva, potraži, makar i u veoma ograničenom obimu, svoje mjesto u našoj istoriografiji. Mada svojim prilogima nije dao cjelovitu sliku o pojedinim aktivnostima u oblasti kulture i umjetnosti ni pogotovu o cjelokupnom kulturnom životu u Sarajevu između dva svjetska rata, a nije ni imao takve pretenzije, Marko Marković je ovim svojim napisima obavio posao koji se, ako ne po krupnijim ostvarenjima datim u formi monografija, a ono sigurno po entizijizmu koji je unosio u svoj dugogodišnji sakupljački rad usmjeren na ispitivanje razvitka kulturnog života u Sarajevu u jednom periodu njegove bliže prošlosti, može porediti sa Skarićevim i Kreševljakovićevim nastojanjima da, u granicama svojih snaga i mogućnosti, pruže maksimalni doprinos osvjetljavanju razvitka glavnog grada Bosne u njegovoj daljoj istoriji. Studioznija istraživanja o kulturnom životu u Sarajevu između dva svjetska rata, sagledanom u cjelini ili iz posebnih aspekata, pokazaće u kojoj će mjeri Markovićevi sudovi, izrečeni u njegovim navedenim prilogima, moći da zadrže svoje mjesto u našoj istoriografiji.

RÉSUMÉ

MARKO MARKOVIĆ, HISTORIEN DE LA VIE CULTURELLE ENTRE LES DEUX GUERRES MONDIALES

Auteur des contes, publiciste, historien culturel et traducteur, Marko Marković (1896—1961) a écrit de nombreuses études sur l'histoire de la vie culturelle de la Bosnie-Herzégovine, publiées dans les journaux et les revues et, pour une grande partie, dans deux livres d'études et d'essais. Dans ces articles Marković suivait le développement de la vie culturelle en Bosnie-Herzégovine depuis le dix-neuvième siècle, c'est-à-dire depuis le début de différentes activités culturelles jusqu'aux faits culturels contemporains. Une importante partie des travaux de notre auteur sont composés par des contributions où l'on parle de la vie culturelle à Sarajev entre les deux guerres mondiales.

Les articles de Marko Marković sur les développements culturels à Sarajevo entre les deux guerres ont sans doute une valeur pour l'étude de la vie culturelle de cette période. Ils sont d'autant plus importants qu'aucun historien culturel, excepté Marković, et qui serait son contemporain, ne s'occupait d'une pareille activité dans cette mesure et avec cet amour. Temporellement, ces articles comprennent toute la période entre les deux guerres, et par les sujets ils se rapportent au théâtre et à la littérature en premier lieu, et ensuite aux journaux et aux revues, à l'activité des éditeurs et des libraires et quelques autres actions culturelles et événements.

Les contributions qui servent à éclairer la vie culturelle à Sarajevo entre les deux guerres prennent une place prépondérante dans l'oeuvre de Marko Marković consacrée à l'histoire de culture. Cette place n'est pas déterminée seulement par le fait que leur auteur est jusqu'à présent le plus fécond chroniqueur des faits culturels à Sarajevo dans la période citée, mais, non moins, par quelques autres faits, parmi lesquels le volume et l'importance de ces travaux dans la connexion de la contribution à l'étude de l'histoire du développement de la vie culturelle en Bosnie-Herzégovine fait par Marko Marković. Sous la plume d'un participant dans la vie culturelle de Sarajevo entre les deux guerres, ces contributions de Marković, même quand il ne touche, comme c'est souvent le cas, à quelque problème d'une plus grande importance que d'une manière fragmentaire, ont une valeur de source historique à laquelle on peut se fier complètement.

Comparés aux réalisations qui leur précédaient dans la littérature historique de Sarajevo, ces études de Marko Marković représentent un premier et sérieux effort de donner, même dans un volume limité, la place dans notre historiographie à une période du passé récent de Sarajevo qui était à la périphérie de la préoccupation des particuliers de même que des collectives scientifiques.